

Pilkhoffer Mónika: Pécs építésze a századfordulón (1888–1907)

Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2004. 327 oldal.

Megjelent egy hiánypótló kötet, amely nemcsak Pécs történetírásában jelent üdítő színfoltot, hanem a városépítézet, a városi építészet kérdéseivel történeti aspektusból foglalkozó tudományágak terén is. A kötetet egyaránt haszonnal forgathatják a „klasszikus”, azaz művészettörténeti irányultságú építésztörténet és az építészetet a várostörténet tárgyköréből vizsgáló kutatási irányzatok képviselői. Bár Pilkhoffer Mónika nem kifejezetten a várostörténetírás manapság kurrens irányzatai (urbanizáció, városi tér, térhasználat, szegregáció) felől közelítette meg könyvének tárgyát, és a kötet tartalmi kifejtésének irányát nem ezek rendszerezték, munkájában ezekről is olvashatunk. Természetesen a feldolgozásban a várostörténet hagyományos(abb) témái is helyet kaptak, így az építkezések helyi szabályi hátterét, illetve az ezen ügyekben illetékes hivatali szervezetet tárgyaló fejezetek a városigazgatás-történet iránt, míg az egyes középítkezéseket bemutatók a várospolitika iránt érdeklődők számára lehetnek különösen érdekesek.

A kötetet forgatva az olvasó hamar meggyőződhet, hogy valóban nem művészettörténeti ihletettséggű munkáról van szó, nem feltétlenül csak azért, mert a Szerző terjedelmi korlátok okán elhagyta a disszertációjában helyet kapó művészettörténeti áttekintést, illetve a Pécs korábbi építészeti korszakait összefoglaló fejezetet. Nem is csak azért, mert a kötetben tárgyalt korszak kiválasztása és időbeli lehatárolása nem művészettörténeti korszakhatárokhoz igazodott. Hanem azért, mert a Szerzőt eredendően a modernizáció, városiasodás folyamata érdekli, mely Pécs esetében is a 19. század utolsó harmadára, illetve a századforduló időszakára esett. A könyvben tárgyalásra kerülő 1888–1907-es időszak kezdő dátumát gyakorlatias szempont, mégpedig a helyi építési szabályrendelet megjelenése indokolta, mely eredményeként nagyban növekedett a városi tanács közigazgatási iratanyagában található építési dokumentációk száma. Az 1888-ban kiadott szabályrendelet hatásaként nemcsak a magánépítkezések tervrajzai állnak jóval nagyobb számban rendelkezésre, hanem már a lakhatási engedélyek is. (9., 58–59.). A Szerző a kötet előszavában nem szépítgeti, hogy a vizsgálandó időszak kijelölését elsődlegesen a forrásadottság – nem utolsó szempont – határozta meg, miszerint az új építési szabályrendelet 1888-ban történt megjelenését követő 20 évet vizsgálta meg.

Pilkhoffer munkája azért sem művészettörténeti feldolgozás, mert nem az építészeti stílusok helyi érvényesülése, változása felől közelíti meg vizsgálatának tárgyát, mint adott esetben más vidéki város építészetét taglaló, egyébként kiváló munka.¹ Ezzel szemben egy-egy építésztörténeti kötetrel kapcsolatban megfogalmazódó sajátos várostörténeti érdeklődés számára ez a kötet az átlagosnál jobban megfelel, hiszen más művekhez képest nagyobb mértékben ad teret a másod- és

¹ Például Winkler Gábor: *Sopron építésze a 19. században*. Budapest, 1988.

harmadvonalbeli, – ekképp a művészettörténet által igazán nem jegyzett – építőmesterek, mi több, kőművesmesterek alkotásainak. Pécssett, mint általában a vidéki városok döntő részében, az országosan elismert és ismert építészek neve elsősorban csak nagyobb szabású épületek, beruházások (egyházi épületek, kiemelt középítkezések, katonai létesítmények) kapcsán került szóba, míg a további épületeket, köztük nem kevés számú középületet, helyi építőmesterek alkották.

A vizsgált időszakban létrejövő, a mindennapi átlagot képviselő épületek kötetbeli erőteljesebb reprezentációja köszönhető annak a jelentős feltáró munkának is, amelyet a Szerző a kutatás fázisában a Baranya Megyei Levéltárban folytatott. A magánépítkezések teljes körű feltárására tett kísérletéért annál is inkább dicsérendő, mert eredendő érdeklődésének középpontjában érezhetően a középítkezések állnak. Nem okozhat meglepetést, hogy a középítkezésekkel foglalkozó rész a könyv leghosszabb fejezete (177–285.). Az előszóban tett ígéretnek megfelelően itt valóban teljes, egy-egy épület kapcsán több oldalt megtöltő építéstörténeteket olvashatunk.

Fontos részleteket tudhatunk meg itt például a kórházépítéssel korabeli fejlődéséről, a pavilonos rendszerű beépítés térhódításáról, vagy a hazánkban 1880-tól kibontakozó nagyarányú laktanya-építési hullám okairól, annak pécsi vetületéről. (252., 270–273.) Ennek kapcsán a Szerző a városvezetésről alkotott kedvezőtlen véleményének is hangot ad, mely szerint az, hogy a helyi laktanyák tervezésekor a belváros komolyan nem merült fel, csak a véletlennek tulajdonítható, nem tudatos városrendezési megfontolásoknak. A Szerző szintén a városi döntéshozók, szélesebb értelemben a polgárság építészeti kultúrában való járatlanságának, valamint konzervatív ízlésének tudja be – ebben Pécsset szembeállítva a Kada Elek vezette Kecskeméttel – azt a veszteséget, mely a várost azáltal érte, hogy nem Lechner Ödön és Pártos Gyula szecessziós városháza tervét valósították meg. Ez a döntés ugyanis a szecesszió pécsi meggyökereződését is megnehezítette, amelyre pedig a várost a Zsolnay-gyár jelenléte szinte predesztinálta (183–184.). Más szempontból a Szerző elismeréssel illeti a város vezetését, így például a laktanya-beruházások felkarolása tárgyában. Ezeket a város saját beruházásban valósította meg, ami több szempontból is előnyösnek bizonyult. Egyrészt a városra háruló katonai beszállásolás terhei miatt, amely – hiába adott ellentételezést ezért a kincstár – tetemes mínuszt jelentett évről-évre a város költségvetésében. Másrészt számoltak az építkezések helyi iparra és foglalkoztatottságra gyakorolt kedvező hatásával, hosszabb távon pedig a növekvő létszámú katonaság által teremtett keresletnek a város gazdasági életében betöltött fontos szerepével. Végül maga a beruházás, az építkezés is nyereséggel kecsegtetett, ami a középítkezések közül szinte egyedülinek mondható volt a korban. A Szerző véleménye szerint az állam által az épületek átadását követően 25 évig fizetett bérösszeg több haszonnal kecsegtetett, mint a banki kamat. Mindenesetre tény, hogy 1890 és 1900 között a város különböző pontjain 34 új laktanyaépület (pavilon) létesült, ezzel 9-ről 43-ra növelve ezen típusú épületek számát. A következő évtizedben folytatódó építkezések ered-

ményeképp 1910-ben közel 1978 főre nőtt a városban tartózkodó katonaság létszáma az 1880. évbeli 970-ről (270–273.).

Természetesen ez a laktanya-beruházási dömping a városszerkezet alakulására is hatást gyakorolt, hiszen ezek nagyobb számban a szigeti külvárosban, kisebb számban pedig a siklói városrészben épültek. Így hozzájárultak a három külváros közti különbség kiegyensúlyozásához, hiszen addig a város életében fontos létesítményekkel jórészt csak a budai városrész (elsősorban gyárak, üzemek) rendelkezett. Így például a laktanyák létesülése mellett a szigeti városrészben felépülő állami gyermekmenház, megyei árvaház, elmeógyógyintézet építése és a közkórház kibővítése is hozzájárult, hogy a belvárostól nyugatra fekvő, eredendően mezőgazdasági jellegű szigeti külváros továbbfejlődjön. Így szintén e városrészben valósult meg a Pécs korabeli építészetének talán legimpozánsabb épületkomplexusa, a hadapródiskola, mely a soproni és nagyváradai katonaiskolával egy időben a mai orvostudományi egyetem helyén épült. (75, 281–285.)

Az országos művészettörténetből jól ismert Lechner Ödön, Alpár Ignác és Pártos Gyula, vagy a Pécssett több nagy sikert aratott Lang Adolf mellett a középítkezések tárgyalásakor szóba kerülő további, kevésbé ismert építészek (például Fischer József, Krausz Rezső, Pfaff Ferenc, Balázs Ernő, Ybl Lajos) kapcsán a Szerző nem mulasztja el, hogy mintegy az olvasó számára megkönnyítse a szóban forgó építész elhelyezését, pár mondatot ejtsen pályájukról, más településen megtalálható alkotásaikról. A városban működő építészekről, építőmesterekről, építési vállalkozókról ugyanis egy külön fejezetben olvashatunk. (19–57.) A Szerző által létrehozott adatbázisban a vizsgált időszakra vonatkozóan 59 építő neve fordult elő: 5 mérnök, 7 építész, 12 építőmester és 35 kőművesmester. A mérnökökről igen keveset olvashatunk, hiszen tevékenységük nem igen volt számottevő az építészet terén, viszont annál részletesebben a helyi építészekről. A életpályájuk alakulására, főbb alkotásaikra, illetve a város építészetére gyakorolt hatásukra egyenként kitérő fejezetben valamennyi építészről, illetve fontosabb építőmesterről szó esik, így az előzőek közül mindenekelőtt Kirstein Ágostonról, Pilch Andorról és Piatsek Gyuláról, vagy az alkotásaiban is a Zsolnay-gyárhoz kötődő Sikorski Tádéról. A város épületállományát munkásságukkal előbbieknél jóval nagyobb mértékben gyarapították az építőmesterek, közülük is Károlyi Emil, Köröstyös József és Schlauch Imre emelkedik ki. Utóbbi egyúttal a korszak legnagyobb helyi építési vállalkozója volt. E fejezetből azonban nemcsak az építők munkásságára vonatkozó, hanem értékes vállalkozástörténeti adatokkal is gazdagodhatunk, továbbá megismerkedhetünk a specializálódással, amiképpen az építők differenciálódását (mérnök–építész, építőmester, kőművesmester–ácsmester) eredményező korabeli szabályozások alakulásával, a szükséges végzettségek megszerzésének körülményeivel. De olvashatunk az építőmunkásokról, szervezkedéseikről, így az építőmunkás szakegylet működéséről, vagy egyre gyakoribb sztrájkjaikról. Az építőmunkások helyzetéről, foglalkoztatási körülményeikről érdekes adalékokat olvashatunk más fejezetben is, főképp a középítkezéseknél, amelyek kapcsán több esetben fennmaradt építési napló e tekintetben szintén

érdekes adatok forrásául szolgál. Nem meglepő, hogy a legsikeresebb sztrájkok is a nagyobb középipítkezésekhez kapcsolódtak.

Az eddigiekből is kiderül, hogy a könyv sok, a művészettörténeten, illetve a helytörténeten túlmutató mondanivalóval bír, ami többek közt a várostörténet, illetve a társadalomtörténet iránt érdeklődők számára is hasznos olvasmánnyá teszi. Sőt, míg az eddig ismertetett várostörténeti, társadalomtörténeti adalékok több fejezetben elszórtan található meg, a könyv rendelkezik olyan fejezetekkel, illetve alfejezetekkel is, amelyeknek szinte teljes egésze e két tudományág tárgykörében mozognak. Ezek az építetőkéről (III.), a magánépítkezésekről (VI.) szóló fejezetek, illetve a városrendezés, városfejlesztést tárgyaló alfejezet (IV.3.). Ide sorolhatjuk az épületstatisztikai elemzést (V.) is, amely egyrészt a vizsgált időszakban létrejött épületeket, illetve a teljes épületállományt a többi törvényhatósági város statisztikai adataival összevetve vizsgálja. (85–122.) A kvantifikáló, nagy adatmennyiséggel operáló, az összehasonlítható várostörténet-írás sorába beilleszthető fejezet részleteibe ehelyütt terjedelmi megfontolások mellett nem kívánunk belemenni. Nyilvánvaló, hogy a kötet megírásakor Palkóffy kutatásai még nem tartottak olyan fázisban, hogy az építkezések megrendelőiről, azaz Pécs társadalmának vagyonosabb, de legalábbis biztos önálló egzisztenciával rendelkező rétegeiről kiérlelt, új eredményeket felvonultató mondanivalója lehetne. Pedig az általa létrehozott adatbázis már önmagában megfelelő anyag arra, hogy azon izgalmas elemzéseket lehessen végezni, illetve kitűnő kiindulási alap további kutatások végzésére. Reményeink szerint kutatásai e sokat ígérő irányba is továbbfejlődnek.

Az építetőkői igényekre, azok differenciáltságára vonatkozóan azonban így sem maradunk információ nélkül, hiszen a magánépítkezésekről szóló fejezetben ez óhatatlanul terítékre kerül, a számában igen sok magánépítkezést – véleményünk szerint szerencsésen – a megrendelői igényt tükröző háztípusok szerint tárgyalja a mű. A várost ismerők számára nem okozhat meglepetést a Szerző azon megállapítása, hogy Pécsen szinte teljesen hiányoznak a fővárosihoz hasonló 3–4 emeletes bérházak, amiképp a nyitott gangos emeletes bérkaszárnnyak is. Ez a mai városképen is tükröződik, ami Pécs jelenlegi lakosságszámbeli nagysága ellenére, korántsem olyan nagyvárosias, mint például a jóval kisebb lélekszámú Soproné. A pécsi bérházépítési hullám elmaradása több okra vezethető vissza. Egyrészt nem igazán volt tökéletes vállalkozóréteg, így a polgárság szinte alig, a megyei nemesség pedig egyáltalán nem épített nagyobb bérházat a tárgyalt időszakban. Magyarozatként a Szerző megemlíti még a középkori városszerkezetet őrző szűk és meredek utcákat, mint hátráltató tényezőt, de ennél a telkek viszonylagos olcsósága – mint ami az épületkolosszusok létrejötté ellen hat – fontosabb tényezőnek tűnik.

Az a kevés nagyobb bérház, ami épült, az is jellemzően a Szerző által vizsgált időszak előtt vagy később, és döntően egyházi beruházásban valósult meg (175–176.), így összességében 1888–1907 közt 4 egyemeletesnél magasabb lakóházra adtak ki építési engedélyt (115.). Így az „igazi” bérházak hiányában Pécsen a korszakban elterjedt bérház típusa egyemeletes, nemritkán földszintes,

és általában 3–4 lakás volt megtalálható benne. A bérkaszárnnyakra két példát hoz a kötet, egy 12 lakásos földszintest és egy 20 lakásos kétszintest. Ezeknél elterjedtebbek voltak a csak 2–4, jobbára ugyancsak szoba-konyhás lakásból álló, értelemszerűen földszintes külvárosi bérházak. Az alacsonyabb jövedelmű rétegek közt azonban nem volt ritka a saját ház iránti igény. Az 1888–1907 közt épült házak 12 %-a egy szoba-konyhás lakásból álló kis épület volt, de sok esetben még a homlokzat szerény, polgárházakat mintázó díszítésére is volt kereslet. Ezen egyszerű, de saját tulajdonú házban testet öltő nívót, komfortfokozatot sok esetben a helyi cégek alkalmazottaiknak emelt munkáslakásai is biztosítani tudták. Példa erre a Zsolnay-gyár kötetben szereplő, Tettye-völgyben felépült kétszobás lakásokból álló munkásháza. (137.) Elmondható, hogy Pécsen a magasabb igényeknek megfelelő, négy-hat szobás középpolgári lakások a bérházak mellett, helyett a saját tulajdonú polgárházakban, vagy pedig a vizsgált időszakban megjelenő villákban, családi házakban kerültek kialakításra. A még városi, zárt beépítésű, rendszerint földszintes, egyetlen lakással rendelkező polgárházhoz képest a villák az urbánus városrészekről való távolodás jegyében, a természeti környezet (kert) iránti igény megjelenéséről árulkodnak. Pécsen a korabeli leghosszabb egyenes vezetésű, és amellet széles Indóház utca szinte kínálta magát az első helyi villa-telep megvalósulásának helyszínül.

A magánépítkezésekről szóló fejezet részét képező, lakáshasználat kérdéseit tárgyaló alfejezet jobbára szekunder forrásokra épül. Pilkhoffer szerint a lakáskultúrára vonatkozóan a helyi szakirodalom is igen korlátozottan használható, mert ami kevés van, az is esettanulmány, amit magyarázhat, hogy „Pécsett kevés hagyatéki leltár maradt meg ebből az időszakból” (157.). A szegregációra vonatkozóan a felekezeti, illetve nemzetiségi megoszlást városrészenként összegző táblázatból és diagramból megtudható, hogy míg az izraelita felekezetűek a belvárosban és a siklósi külvárosban múlták jóval felül városi arányukat, addig, az 1910-ben is még 10 %-nyi német nemzetiségű lakosság legnagyobb részét továbbra is Pécs-Bányatelep mondhatta magának a Dunagőzhajózási Társaság munkaerő-politikájának következtében. Foglalkozásbeli és szociális viszonyokra visszavezethető szegregációról jóval kevesebbet olvashatunk. Az előbbieknél bővebb, egyúttal már a Szerző saját kutatásain alapulnak a lakásmobilitásról írottak (158–160.). Ehhez Pilkhoffer a korabeli cím- és lakjegyzékek hiányában a választói névjegyzékekben fellelhető adatokat használta fel. Persze a választói névjegyzékek, a korabeli cenzusos, igen szűk körre kiterjedő választójog miatt csak korlátozottan alkalmazhatók erre a célra, amit igazolt is az elemzés tárgyát képező három bérház lakóiról nyert adatok, illetve több esetben azok hiánya. Ez kiegészül a 174 közigazgatási tisztviselő kapcsán rendelkezésre álló adatokkal, miszerint közülük 27 % váltott lakást 1900 és 1901 között.

A városrendezésről, városfejlesztésről szóló alfejezetet összegzőként is olvashatjuk, hiszen itt kerültek terítékre a város infrastruktúrális fejlesztéseinek, a városszerkezet, városi tér alakulásának azon folyamatai, melyek meghatározó elemeit adták Pécs korabeli városiasodásának. Már korábban is idéztük a Szerző

azon megállapítását, hogy az egykorú városvezetés nem volt fogékony a városrendezési kérdések iránt, nem rendelkezett átgondolt tervekkel a városfejlesztés ügyében. Ennek megfelelően a vizsgált időszakban általános rendezési terv sem született, sőt városszépítő egyesület sem alakult a városban. Mindezek ellenére a városiasodás terén a vizsgált időszak alatt, szélesebb értelemben a 19. század utolsó harmadában jelentős előrehaladás történt. Szerző sem vitatja el a város vezetőinek érdemét abban, hogy sikeresek voltak az igazgatási, katonai és szociális intézmények Pécsre telepítésében, melynek korábban tárgyalt pozitív hatásaihoz járult hozzá, hogy az 1900-as évek elejére sor került a temető, közbvágóhíd, állatvásár és a városi major városból való kiköltöztetésére, a belső városrészekben pedig parkosításra (78–84.). A közművek terén is volt előrelépés a tárgyalt időszakban, sőt a gázvilágítás, majd 1894-ben a villanyszolgáltatás bevezetése, illetve a vízvezeték létesítése (1892) révén Pécs a hazai városok élén járt.

Nem szóltunk a könyv egyházi épületekről, illetve ipari architektúrákról szóló fejezeteiről, amely többek közt azért maradt el, mert a Szerző maga is jelezte az előszóban, hogy e területeken kutatásai még csak kezdeti stádiumban vannak. Ez utóbbi utalás is jelzi, hogy Pilkhoffer Mónika könyvét egy nagy volumenű, ugyanakkor aprólékos alapkutatás előzte meg. Bizonyítja ezt többek közt a jelentős számú hivatkozás az egykorú helyi sajtóra, a kiterjedt szakirodalmi apparátus. Műve mondanivalójának építészettörténeti, várostörténeti tendenciákba történő beágyazása, illetve a Pécsnek az országos folyamatokkal való, valamint más városokkal való rendszeres összevetése következtében a Szerző hivatkozásai széles és változatos irodalomra terjednek ki. A részletes tartalmi elemzés mellett sem hagyható dicsérő szó nélkül a kötet megjelenése, rendezett szövegképe, amint a gondozott, pontos szöveg sem. A kötet értékét emeli a számát tekintve száz körüli fénykép és tervrajz, de a szöveget tagolja még a számos táblázat és diagram is. A kötet tárgyához képest ellenben kevés a közölt két eredeti várostérkép.

Már a legutóbb említett széleskörű szakirodalmi bázis is tükrözi azt a szerteágazó, különböző tudományterületeket érintő munkát, amelyet ugyanakkor tartalmát tekintve sikerült a Szerzőnek szerves egységbe dolgoznia, szerkesztenie. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a kötet a várostörténet részéről is pozitív fogadtatásra talált, hiszen egyik várostörténet-írás helyzetét taglaló írásában Gyáni Gábor nemcsak besorolta a szóban forgó kötetet a hazai várostörténet üdvözítő tendenciáinak sorába, hanem még ki is emelte, mint amelyik az építészettörténetet a társadalomtörténettel kombinálja.²

Csekő Ernő

² Gyáni Gábor: Új utak a magyarországi várostörténet-írásban. In: Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Kalligram, Pozsony, 2005. 39–41.